

A.A.Geldinazarowa

FARMAKOOGNOZIÝA

Lukmançylyk ýokary okuw mekdebi üçin
okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2014

Geldinazarowa A.A.

A 32 **Farmakognoziýa.** Lukmançylyk ýokary okuw mekdebi üçin okuw kitaby.
– A: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2014.

«Farmakognoziýa» okuw kitabynda (I kitap) derman ösümlikleri barada umumy düşüňjeler, derman ösümlikleriň himiki düzüminiň aýratynlyklary we derman ösümlik çig mallarynyň taýýarlanylyşynyň – ýygnamagyň, guratmagyň, saklamagyň düzgünleri, derman ösümlik çig malynyň derňew usullary beýan edilýär. Okuw kitabynda derman ösümlikleriň himiki düzümine baglylykda toparlara bölünip, düzüminde polisaharidleri, witaminleri, ösümlik we jandar ýaglaryny, efir ýaglaryny saklaýan derman ösümlikler, olaryň türkmen, latyn we rus dillerinde atlary, daşky görnüşleri, ösýän sebitleri we ýerleri, himiki düzümi, olardan taýýarlanylýan derman serişdeleri we lukmançylykda ulanylyşy görkezildi, şeýle-de, ýylan zäherine, balarysynyň önümlerine (ary baly, propolis, balarysynyň süýdi, zäheri) doly häsiýetnama berildi.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaytalam:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda işlenilip taýýarlanylýan «Saglyk» döwlet maksatnamasynda derman senagatyny ösdürmek ulgamynyň baş maksatlary bilen bir hatarda ýurduň her bir raýatynyň saglygyny goramak we berkitmek, saglygy goraýşy ösdürmegi dünýä derejesine ýetirmek kesgitlenildi. Saglygy goraýyşda keselleriň önüni almak işiniň mundan beýläk-de güýçlendirilmegi hormatly Prezidentimiziň raýatlaryň saglygyny goramak baradaky syýasatynyň esasy ugry bolup durýar.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Saglyk» döwlet maksatnamasynyň görkezmelerini ýerine ýetirmek maksady bilen, ýerli çig mal-larymyzdan, ilkinji nobatda, derman ösümliklerden derman serişdeleriniň taýýarlanmagy güýçli depginlerde alnyp barylýar.

Häzirki zaman lukmançylygyny derman ösümliksiz göz önüne getirmek mümkin däl. Farmakognoziýa dersi ýer yüzünde duş gelýän ähli derman ösümliklerini öwredýän ilkinji ylymdyr.

Türkmenistanyň döwlet lukmançylyk uniwersitetinde prowizor, lukman hünärmenlerini taýýarlamagyň täze talaplaryny göz önünde tutup, talyplaryň hünärlerine degişli wajyp bilimleri özbaşdak baýlaşdyrmaga gönükdirmekde we amaly endikleri kämilleşdirmekde farmakognoziýa dersiniň ähmiýeti örän uludyr.

Farmakognoziýa gadymy ylymlaryň biridir. Adamzat döräli bäri öz daş-töwregini gurşap alýan tebigat bilen berk ysnyşykda ýaşapdyr.

Ol özüne tebigatdan suwy, ýymiti, egin-eşigi, zähmet gurallaryny, iň esasy hem derdine derman gözläp tapmagy başarypdyr.

Gadymy adamlary ösümlikler ilkibaşda diňe ýymit serişdesi hökmünde gyzyklandyrypdyr. Wagtyň geçmegi bilen adamlar her bir ösümligiň belli bir häsiýetleriniň bardygyna, ýagny dermanlyk ýa-da zäherli bolup bilýändigine üns berip başlapdyrlar.

Derman ösümlikler bilen adamlary dürli kesellerden saplamak senedi öz gözbaşyny asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýar. Taryha ser salanyňda, müňýyllyklaryň dowamynda kemala gelen dermançylyk senedi dürli ylmy işleriň, rowaýatlaryň, dessanlaryň, eposlaryň, ertekileriň, nakyllaryň, atalar sözünüň üsti bilen nesilden-nesle geçip, biziň günlerimize gelip ýetendigini görmek bolýar. Müň ýyl mundan ozal ýaşap geçen Lukman hekimiň: «Lukmanyň üç sany kömekçisi bar – süýji söz, derman ösümlik, ýiti tyg» diýen sözleri hem muňa şaýatlyk edýär.

Häzirki döwürde derman ösümlüklere bolan isleg, höwes dünýä derejesinde ep-esli artdy. Onuň özüne ýetesi sebäpleri bar. Derman ösümlükler adam bedenine ýumşak täsir edýär, şol bir wagtyň özünde hem olaryň bejerijilik ukyby örän ýokary bolýar.

Himiýa senagatynyň öndürýän dermanlaryndan tapawutlylykda derman ösümlükleriň esasynda taýýarlanan dermanlary uzak möhletli dowamynda ulanmak bolýar, bu olaryň zyýanly, bedeni zäherleýji täsiriniň ýoklugy bilen düşündirilýär.

Derman ösümlükleriniň ählisine mahsus bir häsiýet bar, olar adamynyň umumy ýagdaýyny gowulandyryp, onuň kesele garşy göreşmek ukybyny (immunitet) ýokarlandyrýarlar.

Himiki dermanlar adamynyň beden agzalarynda (bagrynda, böwreginde) toplanyp, dürli näsazlyklara alyp barýarlar. Derman ösümlükler bolsa, öz bejeriji täsirini ýerine ýetirip, adam bedeninden ýeňillik bilen çykyp gidýärler.

Farmakognoziýa dersi derman ösümlüklerini öwrenýän esasy dersleriň biri bolup, ol botanika, organiki himiýa, analitiki himiýa, farmasewtiki we toksikologiki himiýa, latyn dili, farmakologiýa, derman serişdeleriň tehnologiýasy ýaly dersler bilen berk baglanyşyklydyr. Farmakognoziýa dersi ýokary bilimli farmasewtiň – prowizoryň kämil hünärmen bolup ýetişmegi üçin örän wajypdyr.

Hödürlenýän şu okuw kitaby farmakognoziýa dersiniň okuw maksatnamasy-na laýyklykda lukmançylyk uniwersitetiniň farmasewtika fakultetiniň talyplaryna niýetlenilip ýazyldy.

«Farmakognoziýa» okuw kitaby (I kitap) 9 sany bölümden ybaratdyr. 1-nji, 2-nji, 3-nji, 4-nji bölümler özünde farmakognoziýanyň esasy düşünjelerini, meselelerini we ähmiýetini, dersiň dürli döwürlerde, dürli sebitlerde kemala gelşini, derman ösümlükleriň himiki düzüminiň aýratynlyklary we derman ösümlük çig mallarynyň taýýarlanylşy – ýygnamagyň, guratmagyň, saklamagyň düzgün-tertipleri, derman ösümlük çig malynyň derňew usullary barada maglumatlary jemleýär.

Okuw kitabyň beýleki bölümlerinde derman ösümlükler himiki düzümine baglylykda toparlara bölünip beýan edildi. Bu bölümlerde düzüminde polisaharidleri, witaminleri, ösümlük we jandar ýaglaryny, efir ýaglaryny saklaýan derman ösümlükler, olaryň türkmen, latyn we rus dillerindäki atlary, daşky görnüşleri, ösýän sebitleri we ýerleri, himiki düzümi, olardan dermanhana we senagat şertlerinde taýýarlanýan derman serişdeleri we olaryň ylmy hem-de halk lukmançylygynda ulanylşy görkezildi.

Kitabyň soňky bölümlerinde bal arysynyň önümlerine (ary baly, propolis, bal arysynyň süýdi, mummy, zäheri) we ýylan zäherine doly häsiýetnama berildi.

Okuw kitabynda biologiki işjeň maddalaryň himiki gurluşlary, derman ösümlükleriň, bal arysynyň, zäherli ýylanlaryň suratlary, dürli tablisalar görkezildi.

Şu okuw kitaby ýazylanda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň dermanlyk ösümlükleri» kitabyndan, şeýle

hem milli türkmen tebiþçiliginiň düýbünü tutan görnükli alym lukmanlar Abu Aly Ibn Sinanyň «Lukmançylyk ylmyň kanunlary», Seýit Ysmaýyl Gürgenliniň «Tebiþçiligiň ýan kitaby», Muhammet Gaýmaz Türkmeniň «Pygamber tebiþçiligi», Muhammet Huseýniň «Melhemler hazynasy» ýaly dünýä belli ylmy taglymatlaryndan ugur alyndy.

Okuw kitaby ýazylanda ýokary okuw mekdepleri üçin niýetlenen okuw kitaplaryndan we okuw-usuly gollanmalardan, öz ýurdumyzyň we daşary ýurtly alymlaryň işlerinden, dürli sözlüklerden, okyjylar köpçüligine niýetlenen ylmy kitaplardan, internet gullugynyň maglumatlaryndan we habarlaryndan peýdalanyldy.

I bölüm

FARMAKOGNOZIÝA YLMY, ESASY DÜŞÜNJELERI. FARMAKOGNOZIÝANYŇ TARYHY

Farmakognoziýa – farmasewtiki ylymlarynyň biri bolup, ol derman ösümliklerini, derman ösümlük we jandar çig mallaryny öwrenýär. «**Farmakognoziýa**» sözi XIX asyryň ortasynda peýda bolup, ol «**pharmakon**» – «**derman, zäher**» we «**gnosis**» – öwrenmek diýen grek sözlerinden gelip çykandyr.

Derman ösümlük diýip, öz düzüminde köp mukdarda biologiki işjeň maddalary saklaýan we derman ösümlük çig malyňy almak üçin ulanylýan ösümlüklere aýdylýar.

Derman ösümlük çig maly diýip, derman ösümlügiň biologiki işjeň maddalary iň köp saklaýan bölegine aýdylýar, ýagny derman ösümlük çig malynda biologiki işjeň maddalar ösümlügiň beýleki böleklerine garanyňda, has köp mukdarda toplanýar. Derman ösümlük çig malyňa ösümlügiň guradyň, käbir täze ýygylan görnüşleri, şeýle hem derman ösümlükleriň bölüp çykarýan önümleri degişli bolýar we olar derman serişdelerini taýýarlamak üçin ulanylýar.

Derman serişde diýip, bejeriji häsiýeti bolan we keseli anyklamak, önüni almak hem-de bejermek maksatlary bilen ulanylmaga rugsat edilen serişdä aýdylýar.

Biologik işjeň maddalar diýip, janly bedene belli bir täsiri bolan we derman ösümlük çig malyňyň esasy bejeriji täsirini kesgitleýän tebigy maddalara aýdylýar.

Derman ösümlük çig malynda biologiki işjeň maddalardan daşary ugurdaş maddalar hem bolýar, olaryň esasy bejeriji täsiri bolmazdan käbir farmakologiki işjeňligi bardyr. Meselem, ugurdaş maddalar biologiki işjeň maddalara köp derejede täsir edip, olaryň bejeriji häsiýetini güýçlendirip ýa-da peseldip bilýärler.

1.1. Farmakognoziýanyň meseleleri

1. Derman ösümlükleri biologiki işjeň maddalaryň çeşmesi hökmünde öwrenmek. Şu maksat bilen ösümlügiň himiki düzümi öwrenilip, olardan biologiki işjeň maddalar bölüp çykarylýar we olaryň farmakologiki täsiri kesgitlenilýär. Ösümlükde biologiki işjeň maddalaryň toplanýşyny, olaryň biosintezini we ösümlük bedeninde ýerleşişini öwrenmek bilen ýabany ösümlüklerde biologiki işjeň maddalaryň toplanmagyna daşky gurşawyň edýän täsirini ylmy taýdan esaslandyrmak mümkinçiligine giňden ýol açylýar.

2. Derman ösümlikleri ätiýaçlyk çig maly hökmünde öwrenmek. Şu maksat bilen derman ösümlikleri tebigat şertlerinde öwrenýärler: olaryň köp ösýän ýerleri ýüze çykarylýar, umumy mukdary we çig malyň tebigy ätiýaçlyklary kesgitlenilýär. Farmakognoziýa biologiki işjeň maddalaryň toplanýş hereketini bilmek bilen, ösdürilip ýetişdirilýän we ýabany derman ösümlük çig malyň ýygnaýyş, guradylyş, toparlara bölüniş, saklanyş we daşalyş usullaryny kesgitleýär.

3. Derman ösümlük çig malyňy standartlaşdyrmak. Standartlaşdyrmagyň esasy maksady çig malyň ýokary hilliligini üpjün etmekdir. Şu meseläni ýerine ýetirmek üçin derman ösümlük çig malyňyň hili, arassalygy, anyklaýyş usullary hemişe kämilleşdirilýär, has ýokary hilli usullar işlenip düzülýär we olaryň esasynda derman ösümlük çig malyňa täze talabalaýyk düzgünnama düzülýär.

4. Derman ösümlikleri gorap saklamak. Bu maksat bilen ähli ýurtlaryň Gyzyt kitaplaryna seýrek duş gelýän, ýitip barýan derman ösümlükler girizildi we bu ösümlükleri gorap saklamak, olary köpeltmek ugrunda uly işler alnyp barylýar.

5. Täze derman ösümlikleri ýüze çykarmak. Derman ösümlükleriň esasynda täze derman serişdeleriniň tilsimatyny işläp düzüp, derman serişdeleriniň hataryna goşmak ugrunda köp çäreler geçirilýär: hususan-da, halk tebigçiliginde ulanylýan derman ösümlükler, derman ösümlükleriň belli görnüşlerine filogenetiki taýdan ýakyn ösümlükler doly we çuňňur öwrenilýär.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň «Türkmenistanyň dermanlyk ösümlükleri» kitabynda, görnükli türkmen alymlary Seyit Ysmaýyl Gürgenliň, Muhammet Gaýmaz Türkmeniň, Abu Aly Ibn Sinanyň, Muhammet Huseýniň miras galdyran «Tebipçiligiň ýan kitaby», «Pygamber tebigçiligi», «Lukmançylyk ylmyň kanunlary», «Melhemler hazynasy» ýaly dünýä belli ylmy taglymatlarynda beýan edilen derman ösümlükleri we olardan taýýarlanan derman görnüşleri öwrenilip, häzirki zaman ylmy lukmançylyga ornaşdyrylýar.

1.2. Farmakognoziýanyň taryhy.

Farmakognoziýanyň ylmy hökmünde kemala gelşi

Derman ösümlüklerden derman serişdeleri taýýarlamak we olar bilen dürli keselleri bejermeklik senedi Gadymy Müsürde, Rimde, Gresiýada, Hindistanda, Hytaýda, Tibetde, Eýranda, Orta Aziýa ýurtlarynda kämilleşip başlapdyr. Bu meselede hindi alymy Suşruta, gadymy grek alymy, lukman Gippokrat, Dioskorid, rimli alymlar Pliniý, Klawdiý Galen, Gündogaryň görnükli alymlary Abu Aly Ibn Sina, ildeşlerimiz Seyit Ysmaýyl Gürgenli, Muhammet Gaýmaz Türkmen, Biruny ýaly dünýä belli alymlar tebigçiligiň we dürli tebigy çig mallardan derman serişdelerini taýýarlamak senediniň, ýagny dermançylygyň ösmegine uly goşant goşupdyrlar.

Bu alym lukmanlaryň bize miras galdyran, bahasyna ýetip bolmajak ylmy taglymatlarynda, hususan-da Dioskoridiň «Derman maddalar», Pliniýiň «Tebigy

taryh», Abu Aly Ibn Sinanyň «Lukmançylyk ylmynyň kanunlary», Seýit Ysmaýyl Gürgenliniň «Tebipçiligiň ýan kitaby», Muhammet Gaýmaz Türkmeniň «Pygamber tebipçiligi» ýaly ylmy işlerinde mineral, haýwan we ösümlik çig malyndan derman serişdeleriniň taýýarlanylyşy, olaryň dürli kesellerde ulanylyşy we başgalar barada gyzykly hem-de gymmat maglumatlar görkezilipdir.

Biziň eýýamymyzdan 6000 ýyl öň Mesopotamiýada ýaşap geçen gadymy şumerlerden galan toýun tagtajyklarynda ýazylan ýazgylarda, assiriýa şasy Aşurbanipalyň (b.e.öň 668 ý.) Ninewiýadaky gadymy köşgüniň gazuw-agtaryş işleri wagtynda tapylan 22000 sany toýun tagtajyklaryndaky ýazgylarda derman ösümlikler barada gyzykly maglumatlar bar.

Müsürde tapylan Ebersiň papirusynda (b.e.ö. XVII asyr) 800-e golaý dermanlaryň ýazgysy görkezilipdir, olaryň aglaba bölegi derman ösümliklerden taýýarlanylýpdyr.

Gadymy hytaý lukmançylygynda derman ösümliklere ägirt uly üns berlipdir. Derman otlar baradaky ilkinji hytaý kitaby «Ben – Sao» b.e.ö. 2600-nji ýylda ýazylypdyr. Bu kitapda 230 sany derman ösümlikler, 68 sany haýwan çig maly we 48 sany mineral maddalar barada gyzykly maglumatlar bar.

Belli hytaý lukmany Li Şi – çzen (1522–1596 ý.ý.) öz «Farmakologiýanyň esaslary» atly eserinde 1500-den gowrak derman ösümliklere häsiýetnama beripdir. Bu kitap örän köp dillere terjime edilip, lukmançylykda uly ähmiýete eýe bolupdyr.

Hytaý lukmanlary derman ösümlikleriň arasynda ženşene aýratyn üns beripdirler, ony ähli dertleriň dermany hasaplapdyrlar.

Hytaý lukmançylygynda derman ösümlikleri 3 bölege bölmek bilen, olaryň güllerini, miwelerini we ýapraklaryny bedeniň ýokarky böleginiň kesellerinde, baldaklaryny bedeniň ortaky böleginiň kesellerinde, köklerdir porruklaryny bolsa elleriň, aýaklaryň kesellerinde ulanypdylar.

Ösümlikleriň gabygyny deri kesellerinde, özeni we maňzyny bolsa içki beden agzalarynyň kesellerinde peýdalydygyny belläp geçipdirler.

Gadymy Hindistanyň lukmançylygynda derman ösümlikler we olardan taýýarlanan derman serişdeler giňden ulanylypdyr.

Dioskorid

Biziň eýýamymyzdan öň V – VI asyrdaky ýaşap geçen hindi lukmany Suşruta 760-a golaý derman görnüşleriniň taýýarlanyş usullaryny ýazypdyr. Ol bu serişdeleriň tilsimatynda derman ösümlikleriň dürli böleklerini ulanypdyr.

Gadymy Gresiýada ýaşap geçen lukman Gippokrat (b.e.ö. 460 – 377 ý.ý.) özüniň «Corpus Hippocraticum» atly 58 bölümden ybarat ylmy işinde 236 sany derman ösümliklere häsiýetnama beripdir. Gippokrat bu ösümlikleri olaryň ter ýagdaýynda ýa-da guradylan

görnüşinde ulananda has täsirli bolýandygyny, derman ösümlikleri işlenende olaryň dermanlyk häsiýetiniň pese gaçýandygyny belläpdir.

Gippokrat ösümlük şirelerini aýna gaplarda, ýapraklary, gülleri we kökleri bolsa täze toýun küýzelere salyp, olaryň agzyny hemişe berk ýapylan görnüşde saklamalydygyny tekrarlapdyr. Ol açyk gaplarda saklanýan ösümlük çig malynyň dermanlyk güýjüni ýitirýändigini ýazypdyr.

Gadymy grek botanigi Aristotel Feofrast (b.e.ö.372 – 287 ý.ý.) özüniň meşhur «Ösümlikleriň derňewi» atly ylmy işleriniň tutuş bir bölümini derman ösümlüklere bagyşlapdyr.

Ýewropa lukmançylygynda grek alymy Dioskorid (b.e. I asyr) «Farmakognoziýasynyň atasy» hasaplanypdyr. Onuň «Derman maddalar» («De materia medica») atly kitabynda 600 sany derman ösümlikleri we olaryň suratlary ýerleşdirilipdir. Bu kitap ençeme asyrlaryň dowamynda lukmanlar we prowizor – farmasewtler üçin abraýly okuw gollanmasy bolup hyzmat edipdir.

Bu eserde Dioskorid ähli ösümlikleri 4 topara bölüpdir: dermanlyk, ýakymly, hoşboý ysly, iýmit we çakyr önümçiligi üçin. Ol dünýäde ilkinji bolup, derman ösümlikleri bejeriji täsiri boýunça farmakologiki toparlara bölüpdir.

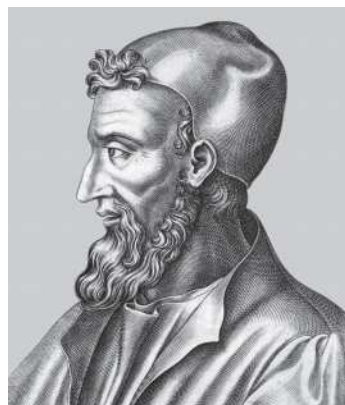
Şol döwürde (b.e. I asyr) ýaşan rim alymy Pliniý «Tebigy taryh» («Historia Naturalis») atly 12 tomdan ybarat ylmy işi ýazypdyr. Bu ylmy iş tutuşlygyna lukmançylyga we farmasiýa bagyşlanypdyr. Pliniý öz işinde 304 sany derman ösümlige doly häsiýetnama beripdir.

Lukmançylygyň we farmasiýanyň taryhynda gadymy rim lukmany Klawdiý Galen (b.e. 131–201 ý.ý.) aýratyn yz galdyrypdyr. Ol ýaş wagtlary şol döwürdäki Pergama şäherinde gladiatorlaryň lukmany bolup işläpdir. K.Galeniň Rim şäherinde köşk lukmany bolup işlän ýyllarynda onuň öz şahsy dermanhanasy bolupdyr.

Dermanhanada ol köpsanly derman görnüşleriniň, hususan-da, ürgünleriň, külçeleriň, miksturalaryň, ýapgylaryň, gyzdyrgyçlaryň, plastyrlaryň, jöwherleriň, ösümlük ýygyndylarynyň taýýarlanylş tilsimatyny işläp düzüpdir.

K.Galen tarapyndan köpsanly kosmetiki serişdeler – diş külkeleri, kremleri, pomadalary, balzamlary hem taýýarlanylýdyr. Ol farmasewtika amalyna owradyjy gurallary we enjamlary, şire çykaryjy enjamlary girizen alym hökmünde taryha giripdir.

K.Galeniň ylmy işlerinde şol döwürdäki lukmançylygyň ýeten sepgitleri, üstünlikleri, gazananlary doly beýan edilipdir. K.Galen dünýäde ilkinji bolup derman ösümlikleriň düzüminde peýdaly we zyýanly maddalar bar diýen çaklamany

K. Galen

Parasels

öňe sürüpdür. Onuň farmasewtikada, farmakologiyada, anatomiýada, kadaly we patologiki fiziologiyada açan açyşlary häzirki döwürde hem öz ähmiýetini ýitirmän gelýär. K.Galeniň bitiren köp sanly işleriniň hormatyna derman ösümliklerden alynýan derman görnüşlerine «Galen preparatlary» diýip at goýýarlar.

Bu termini ilkinji bolup şweýsariýaly lukman we alym Parasels hödürleýdir.

Parasels (Teofrast fon Gogengeým, 1493-1541 ý.ý.) K.Galeniň işlerini dowam etmek bilen, derman ösümlikleriň himiki düzümini öwrenmäge has içgin girişipdir.

Parasels K.Galeniň ösümliги peýdaly we zyýanly böleklere bölmek nazaryýetinden ugur alyp, ösümlikleriň peýdaly böleklerinde täsir ediji maddalaryň bardygy baradaky taglymaty öňe sürüpdür. Ol adam bedenine we beden agzalaryna ösümliгиň tutuş özi däl-de, eýsem, onuň belli bir böleklerinde toplanýan biologiki işjeň maddalaryň täsir edýändigini tassyklapdyr.

Paraselsiň bu ylmy tassyklamasy бүтін дүнýäniň alymlaryny gyzyklandyrypdyr we olar derman ösümlikleriň düzümindäki biologiki işjeň maddalary ýüze çykar-mak, bölüp almak ugrunda ençeme ylmy işleri geçiripdirler. Bu ugurda Paraselsiň özi hem köp sanly ylmy tejribeleri alyp barypdyr.

Ol ballast maddalardan arassalanan derman ösümlikleriň esasynda derman serişdeleri taýýarlamagyň tilsimatyny işläp düzüpdür. Bu tilsimat usullary häzirki döwürde hem ösümlik preparatlaryny almakda giňden peýdalanylýar.

VIII asyryň ortalarynda halif Al-Mansur täze paýtagt şäheriň – Bagdadyň düýbünü tutýar. Bu şäher gysga wagtyň dowamynda дүнýäniň halkara söwda merke-zine öwrülýär.

Şu döwürden başlap Ýewropa, Hytaý, Hindistan, Ýakyn Gündogar we Orta Aziýa ýurtlarynyň arasynda has ýakyndan aragatnaşyk döräpdir.

Bu ýurtlaryň lukmanlary we farmasewtleri bir-birleri bilen derman ösümlikle-ri, olardan taýýarlanýan derman serişdeleri, bu dermanlaryň taýýarlanýş tilsimat-lary barada giňden tejribe alşyp başlaýarlar.

Bagdada Merw şäherinden Ahmed ibn Abdallah, Fergana şäherinden Muham-met ibn Kassio Fergani ýaly belli alymlar gelýärler. Halyflaryň goldaw bermeginde köpsanly gadymy grek we rim lukmançylyk eserleri arap diline geçirilýär.

IX asyryň ahyry – X asyryň başynda Bagdat şäheri lukmançylygyň we dermançylygyň merkezine öwrülýär. Şol döwürde ýaşan bagdat lukmany we alymy Abu Bakr Muhammet ibn Zakariýa al-Razi (Abu Bakr Razi) köp sanly lukmançy-lyk eserleriniň awtorydyr.

Hususan-da, onuň «Dermanlar barasynda», «Dermanlary taýýarlamak», «Ýasma dermanlar barada» atly ylmy işlerinde farmasewtika degişli gyzykly maglumatlar saklanýar. Abu Bakr Razi derman serişdeler keselleriň alamatlaryny däl-de, sebäplerini aýyrmaly diýip belläpdir, şeýle-de dermanlary näsaglaryň ýagdaýyna, ýaşyna, umumy saglyk ýagdaýyna baglylykda bermeli diýip hasaplapdyr. Mysal üçin, ol insult keselli näsaglara iç ýumşadyjy dermanlary ulanmaklygy gadagan edipdir.

Häzirki döwürde onuň bu çaklamasynyň dogrudygyny ylmy taýdan doly subut edildi, bu beýni gan aýlanyşygynyň bozulmasynda içege damarlarynda tromblaryň emele gelýändigini bilen düşündirilýär.

Abu Bakr Raziniň döwründe Gündogar ýurtlarynda köp sanly hassahanalar, lukmançylyk nokatlary, dermanhanalar açylýar.

Hususan-da, Damask, Hamedan, Astrabat, Buhara, Samarkant ýaly şäherlerde şol döwürüň belli lukmanlary – Abu Aly ibn Abbas, Abu Hanifa we olaryň şägirtleri işläpdirler. Bu lukmanlar täze derman görnüşlerini döredip, olaryň täsirini haýwanlarda barlap görüpdirler.

Bu bolsa eýýäm X asyrdaky gündogar farmasiýasynyň we lukmançylygynyň uly ösüşlere eýe bolandygyny görkezýär.

Şol döwürde açylyan köp sanly dermanhanalar ilki bilen Bagdatda, soňra bolsa Damaskda peýda bolýarlar. Damask şäherinde ösümliklerden efir ýagyny suw bugy bilen kowmak usuly önümçilige ornaşdyrylýar.

Derman serişdeleriň düzümi we hili has kämilleşip, düzümine 60-a golaý maddalar girýän çylşyrymly derman görnüşler taýýarlanyp başlanýar. Şerbetler, ýakymly ysly suwlar, plastyrlar, pilýulalar ýaly derman görnüşler peýda bolýar.

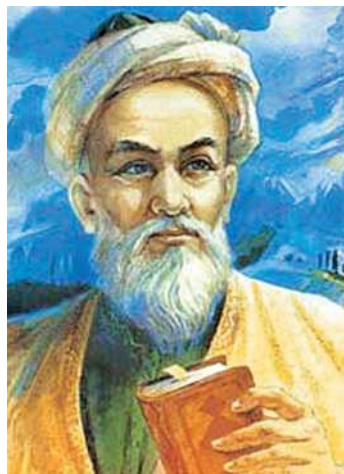
Derman serişdeleri köp mukdarda öndürmeklik üçin ýörite bilimli adamlar gerek bolýar we netijede farmasewt hünäri döredilýär. Şol döwürde farmasewtlere – «attar» ýa-da «sandalani», lukmanlara – «tebip», alym lukmanlara bolsa «hekim» diýilýär.

Ferganany alym – lukman we farmakognost Abu Mansur Muwaffak farmakognosiýanyň ösmegine uly goşant goşupdyr. Onuň ylmy işlerinde 466 sany derman ösümliklere, 44 sany haýwan çig mallaryna, şeýle hem 75 sany mineral maddalara doly häsiýetnama berlipdir.

Abu Mansur Muwaffak dermanlary olaryň täsirine görä baglylykda farmakologiki toparlara bölüpdir.

Abu Bakr Raziniň şägirdi, täjik alymy Ibn Abbas hem bu ugurda köp işleri geçiripdir. Onuň «Kitab al – Maleki» – «Şa kitaby» atly ylmy eserinde gadymy ellin lukmançylygy, Abu Bakr Raziniň işleri we öz açyşlary beýan edilýär.

Orta asyrlarda farmakognosiýanyň ylym hökmünde kemala gelmeginde Gündogaryň görnükli alymy we lukman Abu Aly Ibn Sinanyň ägirt uly goşandy bardyr. Abu Aly Ibn Sina 980-nji ýylyň awgust aýynyň

Abu Aly Ibn Sina. (Awisenna)

16-na (milady hasabynda) Buharanyň golaýyndaky Afşana obasynda dünýä inýär.

Awisenna ýaşlykdan lukmançylyk bilen gyzyklanyp başlaýar. Ol Buharanyň atly tebibî Abu Al-Mansur Kamarydan we belli hristiýan lukmany Abu Sahl Masihidden ilkinji tebiçilik sapaklaryny alypdyr.

999-njy ýylda Samanidler döwleti synýar we Buhara Mahmyt Gaznawy tarapyndan basylyp alnýar. 1000-nji ýyl töwereginde Abu Aly Ibn Sina Horezm döwletiniň paýtagty Gürgeň (häzirki Köneürgenç) şäherine gelýär. Şol döwürde bu şäherde Abu Reýhan Biruni, Abu Sahl Masihi ýaly görnükli alymlar ýaşapdyr. Ibn Sina şol alymlar we beýlekiler bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr.

Olaryň içinde sopuçylyk ylmyň görnükli wekili bolan filosof-mistik Abusagyty Abylhaýyr - Mäne baba bolupdyr. Bu iki alym özara hat alşypdyr, bir-birine uly hormat goýupdyrlar.

XI asyryň başlarynda Ürgençde Horezmşah Mamunyň Abu Reýhan Biruny tarapyndan ýolbaşçylyk edýän akademiýasynda 40 alym işleýän eken. 1012-nji ýylda şahar şahy Mahmyt Gaznawy şol alymlary Gazna, öz köşgüne ibermegi Horezmşah Mamundan talap edip, wezirini iberýär. Gazna gitmek islemedik Ibn Sina özüniň dosty we halypasy Masihi bilen şol gije Garagumuň içinden geçip, Nusaya tarap gaýdýar.

Ol häzirki Kaka etrabynda ýerleşen gadymy şäher Abywerdiň üsti bilen Nişapura barýarka, keramatly Abusagyty Mänelini görmek we ylmy söhbetdeşlikde bolmak niýeti bilen Mänä sowulýar.

Köpetdag eteginde Abywerd (Bawert) bilen Sarahs aralygynda ýerleşen Habaran (Haweran) etrabyň baş şäheri Mäne (Meýhene) administratiw taýdan Horasanyň esasy galla mekanlarynyň biri bolan Abywert welaýatyna degişli bolupdyr.

Mäne şäheri öz ösüşiniň ýokary derejesine XI-XII asyryň birinji ýarymynda ýetip, ol beýik Seljuk türkmenleriniň döwri bilen baglydyr. Bu döwürde şäher giňelip, ilaty has-da artýar. Çig we bişen kerpiçden köp sanly ymaratlar bina edilýär.

Mäne babanyň ömür beýanyny ýazan Muhammet Münewwer: «Mäne gülläp ösen we köp ilat ýaşaýan şäherdir, şonuň üçin hem şäheriň galanyň düýbünde ýerleşýän Idris atly kerwensaraýynda kyrk sany däne ölçýän terezi bar» diýip ýazypdyr.

Abusagyty Abylhaýyr şäherde uly ýer meýdany satyn alyp, ol ýerde derwüşleriň mesgenine öwürülen hanaka gurdurýar. Abu Aly Ibn Sinanyň Mänä gelen pursadynda Abusagyty öz hanakasynda şagirtleriniň, alymlardyr derwüşleriň we gaýry diňleýjileriň önünde aýry-aýry meseleler boýunça söhbet edýän eken.

Duşuşyk mahalynda bu iki şahsyýetiň dünýägaraýşynyň, ylym-biliminiň ýokary derejä ýeten döwri bolmaly. Maglumatlara görä, şol wagtlar Mäne baba 45, Ibn Sina 32 ýaş töwereginde ekenler. Olar duşuşygyň dowamynda hiç ýere çykman, üç günlük söhbetdeş bolupdyrlar, özara pikir alşypdyrlar, jedelleşipdirler.

Bu duşuşyk barada köp rowaýatlar saklanyp galypdyr. Abusagyt we Ibn Sina ikisi dag eteklerine, jülgelere gezelenç edipdirler.

Mäne baba Ibn Sina şol ýerlerdäki dermanlyk ot-çöpleri görkezipdir, olaryň her biriniň adyny aýdyp, haýsy dertlere dermandygyny, ony nähili taýýarlap, neneňsi ulanmalydygy hakda jikme-jik gürrüň beripdir. Ibn Sinanyň aýtmagyna görä, olaryň ençemesi oňa nätanyş eken.

Mäne baba Ibn Sinany hormatlap ugradypdyr we oňa ak pata beripdir. Ibn Sinanyň şol döwrüň beýik şahsyýeti bolan Mäne baba bilen duşuşygy we hat alyşmagy onuň dünýägaraýşynyň has-da ösmegine we kämilleşmegine, ylmyň dürli ugurlarynda öz mynasyp ornuny tapmagyna hem-de taryhda ägirt uly yz galdyrmagyna täsirini ýetiripdir.

Soňra Awisenna Nusaýa, Nişapura, ondan soňra Gorgana (häzirki Gürgene) barýar. Gürgende ol Jüzjany bilen tanyşýar we dostlaşýar. Awisenna Jüzjany bilen ömrüniň soňky 25 ýylyny bile geçirýär. Jüzjany onuň şägirdi bolýar we Awisennanyň terjimehalyny doly ýazýar.

Taryhy maglumatlara görä, Awisenna Etrek – Gürgen – Dehistan sebitlerinde ep-esli wagt bolupdyr we ol ýerleriň ajaýyp tebigatyny (häzirki Maşat Missirýan etraplaryny), haýwanat we ösümlik dünýäsini jikme-jik öwrenipdir.

Ibn Sina öz ýazgylarynda, şol döwürde Türkmenistanda böwürslen, ajy badam, zirk, zeýtun, maňyrsak, selmelek, ajy narpyz ýaly derman ösümlikleriň, alahöwren, hažžyk, zemzen, ýalman ýaly jandarlaryň bardygyny belläpdir.

Awisenna Buharada we Gürgençde (häzirki Köneürgenç) ýaşan ýyllarynda bu şäherleriň baý kitaphanalarynda grek alymlaryň ylmy işlerini çuňňur öwrenipdir we olaryň gyzykly maglumatlaryny özüniň lukmançylyk işlerinde ulanypdyr.

Hamedanda we Yspyhanda ýaşan döwürlerinde döredijilik işleri bilen meşgul bolmak üçin Awisenna oňalyly şertler döreýär.

Awisenna ýatkeş, zehinli, synçy, ýagny ylmy işgäre mahsus bolan ähli gowy häsiýetleri özünde jemlän beýik şahsyýetdir.

Awisennanyň umumy 300 töweregi ylmy işleri bardyr. Olardan birnäçesi köp tomluk eserlerdir. Mysal üçin «Şypalar kitaby» – 18 tomdan, «Hakykat» kitaby – 20 tomdan, lukmançylyga degişli onuň iň meşhur ylmy işi «Lukmançylyk ylmynyň kanunlary» – 5 kitapdan (6 tomdan) durýar. Bu kitaby Awisenna 1012-nji ýylda häzirki Köneürgenç şäherinde ýazyp başlaýar we 1024-nji ýyl töwereklerinde Eýranda ýaşan döwründe ýazyp gutarýar.

Abu Aly Ibn Sinanyň dünýä belli «Lukmançylyk ylmynyň kanunlary» («Al-Kanun Fi-t-Tibb») atly ylmy taglymaty häzirki döwürde hem lukmanlaryň we rowizorlaryň ýan kitaby hasaplanylýar.

«Lukmançylyk ylmynyň kanunlary» 5 kitapdan ybarat bolup, onda gadymy grek, rim, hytaý, hindi, tibet lukmançylygy bilen bir hatarda şol döwrüň farmasiýasynyň we lukmançylygynyň gazananlary jemlenipdir.

Bu ajaýyp eser latyn diline terjime edilip, ýewropa ýurtlarynda örän meşhur bolupdyr. Abu Aly Ibn Sinanyň «Lukmançylyk ylmynyň kanunlary» atly işiniň ikinji we başynjy kitaplary tutuşlygyna derman serişdelere bagyşlanypdyr.

Hususan-da, ikinji kitapda ösümlik, haýwan we mineral çig mallaryndan taýýarlanan ýönekeý dermanlaryň, başynjy kitapda bolsa çylşyrymly dermanlaryň – ürgünleriň, demlemeleriň, gaýnatmalaryň, şerbetleriň, ekstraktlaryň, melhemleriň, pilýulalaryň, miksturalaryň, külçejikleriň tilsimaty beýan edilipdir.

Abu Aly Ibn Sina jemi 1500 sany derman serişdelere, 810 sany derman ösümliklere häsiýetnama beripdir. Olardan üzärlük, çerbiýe, tozga, buýan, somok, pisse, çöpboýa, kert, itburun, boýbodron, şebit, huşberen ýaly ösümlikler biziň ýurdu-myзда giňden ýaýrandyr. Ol öz toplan gymmatly maglumatlarynyň esasynda köp sanly ylmy eserleri ýazypdyr.

Biruni

Olardan «Ýürek kesellerinde ulanylýan dermanlar» («Kitab-el-Edwiýete-el-Kalbiýa»), «Syçratgynyň häsiýetleri» («Makolet filipdiba»), «Sirke we bal hakynda» («Risalyatfis-sekenjebin»), «Şypalar kitaby» («Kitab aş-Şifa») ýaly işleri görkezmek bolýar.

Awisennanyň döwürdeşi alym Abu Reýhan Biruni (Abu Reýhan Muhammet Ibn Ahmet Al Biruni, 973 – 1048 ý.) dünýäde «Farmakognoziýa» kitabyňyň ilkinji awtory hökmünde tanalýar.

Onuň «Farmakognoziýa lukmançylykda» – «Kitab as-Saydana Fi-t-tibb» atly kitaby 1116 paragrafdan ybarat bolup, olaryň 880-i ösümliklere bagyşlanypdyr.

Biruni 750 sany derman ösümliklere takyk we doly häsiýetnama beripdir. Biruni bu ylmy eserini 80 ýaşynda ýazypdyr. Biruni öz kitabynda birnäçe dillerde – arap, grek, siriýa, hindi, pars, sogdiý, horezm, türk dillerinde derman ösümlikleri, olaryň çig mallaryny we himiki düzümini, bu ösümliklerden taýýarlanýan derman serişdelere giňden häsiýetnama beripdir.

Biruniň kitabyňyň ýene bir aýratynlygy – ol derman ösümlikleriň we olardan taýýarlanýan derman serişdeleriniň dürli ýurtlardaky, ýagny Orta Aziýa ýurtlarynda, Eýranda, Yrakda, Hindistanda tutulýan ýörgünli atlaryny görkezmegidir.

Bu bolsa bize şol döwürlerde ulanylýan derman ösümlikleri we derman serişdeleri doly öwrenmäge mümkinçilik berýär.

Farmakognoziýanyň ösmeginde rus we sowet alymlarynyň düýpli goşandy bardyr.

XII asyryda ýaşan Ýewpraksiýa Dobrodeýa (1108-1180) derman otlar bilen köp keselleri bejeripdir. Ol öz toplan maglumatlarynyň esasynda «Mazi» («Melhemler») atly lukmançylyk kitabyňy ýazypdyr. Şol döwürden başlap, Russiýada derman otlar barada köp sanly kitaplar, ylmy işler peýda bolup başlaýar.

Russiýanyň dürli sebitlerinde bitýän ösümlikleriň arasyndan derman görnüşlerini gözläp tapyp, olary öwrenmek, bu dermanlaryň morfologiki-anatomiki häsiýetnamasyny düzmek, himiki düzümini kesgitlemek ugrunda rus alymlary A.D.Krasilnikow, P.S.Pallas, N.M.Maksimowiç-Ambodik, A.T.Bolotow, I.G.Gmelin, I.I.Lepehin, S.P.Kraşennikow, W.Bering, A.P.Orehow, Ý.Lewis dagylaryň bitiren işleri gaty uludyr.

Hususanda, akademik P. S. Pallas 1786-njy ýylda çapdan çykaran «Флора России или описание растений Российского государства» atly kitabynda halk lukmançylygynda ulanylýan derman ösümlikleriň üstünde jikme-jik durup geçipdir we olar barada şol döwrüň belli lukmanlarynyň ýazgylaryny görkezipdir.

T.Ý.Lewis kömrüň adsorbent häsiýetini açypdyr, gant şugundyryndan kristalliki şekeri, ary balyndan bolsa glýukozany bölüp alypdyr. Şeýle-de, ol ganyň şiresinden kristalliki şepbigi bölüp çykarypdyr.

1783–1788-nji ýyllarda N. M. Maksimowiç-Ambodik birnäçe tomdan ybarat «Врачебное веществословие или описание целительных растений» («Lukmançylyk maddalar barada ýa-da bejeriji ösümlikleriň beýany») atly kitabyny ýazýar. Köp sanly derman ösümlikleri özünde jemleýän bu eser şol döwürde uly ähmiýete eýe bolupdyr.

Şeýle hem ol 1783-nji ýylda çykan «Анатомо-физиологический словарь» («Anatomiki-fiziologiki sözlük») atly kitabynyň we 1785-nji ýylda çykan ilkinji botanika kitabynyň awtory hökmünde taryha giripdir. N.M.Maksimowiç-Ambodik Russiýada botanikanyň, fitoterapiýanyň we akuşerçiligiň düýbünü tutujy hasaplanýar.

Moskwa uniwersitetiniň professory I.A.Dwigubskiý derman ösümlikleriň atlasynyň ilkinji awtory hökmünde bellidir. Bu atlasda derman ösümlükler barada doly maglumat berilýär, onda 200 sany reňkli suratlar saklanýar.

Peterburgyň harby-medisina akademiýasynyň farmasiýa kafedrasynyň müdiri professor A.P.Nelýubin farmakognoziýanyň ylym hökmünde kämilleşmegine öz goşandyny goşupdyr.

Onuň «Фармакографии или химико-врачебные предписания, приготовления и употребления новейших лекарств» («Farmakografiýa ýa-da iň täze dermanlaryň taýýarlanyşynyň we ulanyşynyň himiki-lukmançylyk ýazgylary») atly ylmy işi taryhda aýratyn yz galdyrypdyr.

Professor A.P.Nelýubiniň şägirdi, akademik Ý.K.Trapp farmakognoziýany farmasiýa ylmylarynyň arasyndan aýratyn ylym hökmünde bölüp aýyrmaklygy teklipe edipdir. Ol 1858-nji ýylda farmakognoziýa dersinden ilkinji okuw gollanmasyny ýazýar.

A. P. Nelyubin

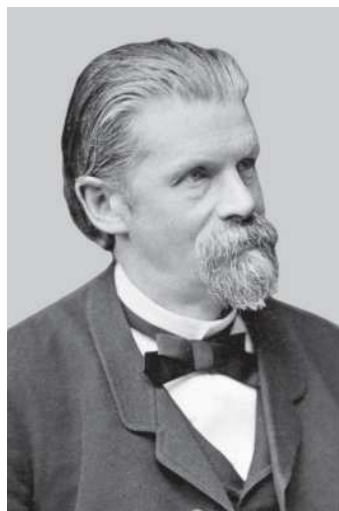
W. A. Tihomirow

re, Demirgazyk Amerika, Seylon we Ýawa adalaryna syýahatçylyk edipdir. Prof. N.A.Tihomirow gezen ýerlerinde derman ösümlikleriň üýtgeşik görnüşleri (Pilocarpus Jaborandi Holmes, Nissa aquatica L., Abras precatorius L., Strophanthus hispidus we ş.m.) bilen tanyş bolupdyr.

Ol öz toplan maglumatlarynyň esasynda 1900-nji ýylda «Учебник фармакогнозии» («Farmakognoziýa okuw kitaby») atly kitaby çapdan çykarypdyr. Bu kitap şu günlere çenli öz ähmiýetini ýitirmän gelýär.

W.A.Tihomirowyň şägirdi alym D.M.Şerbaçýow 1930-njy ýylda farmakognoziýa okuw kitabyňy ýazýar. Bu kitapda derman ösümlikleriň himiki klassifikasiýasy berilýär.

Belli farmakognost we fitohimik G.Dragendorf farmakognoziýanyň taryhynda ägirt uly ähmiýete eýedir.

G. Dragendorf

Moskwa uniwersitetiniň professory N.A.Tihomirow (1841-1915 ý.) farmakognoziýanyň taryhynda aýratyn yz galdyrypdyr. Ol 1873-nji ýylda garabaşyň döreýşini, gurluşyny, onuň bilen zäherlenmeleri öwrenip, bu ugurda alymlyk dissertasiýasyny goraýar.

1885-nji ýylda professor N.A.Tihomirow «Курс фармакогнозии» («Farmakognoziýa kursy»), 1888–1890-nji ýyllarda bolsa «Руководство к изучению фармакогнозии» («Farmakognoziýany öwrenmek üçin görkezme») atly kitaplaryny ýazýar.

Prof. N.A.Tihomirow derman ösümlikleri morfologiki – anatomiki taýdan häsiýetlendirmek ugrunda köp zähmet çekipdir. 1890–1895-nji ýyllarda ol dünýäniň köp ýurtlaryna – Hytaýa, Ýaponiýa, Singapura, Müsüre,

Ol 1864-nji ýylda Derpt (Ýurýew, häzirki döwürde Tartus) uniwersitetinde «Chemische Untersuchungen uber einen an den Betula alba und verwandten Arten vorkommenden Pilz» atly ylmy işi boýunça alymlyk dissertasiýasyny gorap, farmasiýanyň magistri adyna eýe bolýar.

1864-nji ýylyň dekabrynda ol farmasiýanyň professorlygyna biragyzdan saýlanylýar we Russiýanyň ilkinji Farmasewtiki institutynyň (Derpt uniwersitetinde döredilen) direktory wezipesine bellenilýär. Ol bu ýerde 30 ýylyň dowamynda zähmet çekip, instituty abraýly we göreldele okuw jaýyna öwürýär.

1890-njy ýylda Germaniýanyň Ştutgart şäherinde nemes dilinde professor G.Dragendorfyň «Лекарственные растения всех времен и всех народов, их

применение, важнейшие химические вещества и история» («Ähli döwürdäki ähli ýurtlaryň derman ösümlikleri, olaryň ulanylyşy, örän möhüm himiki maddalar we taryh») atly kitaby çapdan çykýar. Bu ajaýyp ensiklopediki eserde derman ösümlikleriň 12000 sany görnüşi barada doly maglumat berilýär.

G.Dragendorf garabaş, akonit, senamekge, yşgyn, aloýe ýaly ösümlikleriň, gaýyň kömeleginiň (çaga) himiki düzümlerini öwrenýär. G.Dragendorf Türküstanda, Tibetde, Hytaýda, Afrikada ösýän ösümliklere aýratyn üns beripdir. G.Dragendorf fitohimiýanyň düýbünü tutujy hasaplanylýar. Ol 1882-nji ýylda «Derman ösümlikleriň hil we mukdar derňewi» (nem. «Die qualitative und quantitative Analyse von Pflanzentheilen») atly ylmy işi ýazýar.

A. F. Gammerman

A. P. Orehow

Derman ösümlikleriň himiki düzümini kesgitlemekde belli sowet alymy akademik A.P.Orehowyň uly goşandy bardyr. Ol öz şägirtleri bilen 100-den gowrak täze alkaloidlary açýar. Olardan anabazin, salsolin, termopsin, pahikarpin we başgalar lukmançylyk amalynda giňden ulanylýar.

A.P.Orehow alkaloidlaryň himiki klassifikasiýasyny işläp düzýär. Ol öz ylmy işleriniň netijelerini 1938-nji ýylda «Химия алкалоидов» («Alkaloidlaryň himiýasy») atly kitabynda görkezýär.

A.F.Gammerman (1888-1978-nji ý.ý.) XX asyryň belli farmakognostlarynyň biri bolmak bilen farmakognoziýa ylmy üçin ägirt uly işleri alyp bardy. Ol Peterburgyň himiki-farmasewtiki institutyny tamamlap, farmakognoziýa kafedrasynyň mugallymy bolup işläp başlaýar. 1935-1966-njy ýyllarda A.F.Gammerman kafedranýň müdiri bolup işleýär we şol döwürde farmakognoziýa kitabyňy ýazýar.

A.F.Gammerman gündogar lukmançylygynda ulanylýan derman ösümlikleri öwrenmek ugrunda köp sanly ylmy işleri alyp barýar we 1941-nji ýylda doktorlyk dissertasiýasyny goraýar.

D. A. Murawýowa

A.F.Gammerman köp sany farmakognost alymlarynyň ylmy halypasydyr. Onuň okuwçylarynyň arasynda professorlar D.A.Murawýowa, G.P.Ýakowlew, M.D.Şupinskaýa, W.N.Karpowiç, M.M.Molođnikow, Ý.Ý.Şass, L.A.Utkin, W.A.Newskiý, K.F.Blinowa, I.A.Samylina, Z.F.Sýuzewa, I.A.Damirov dagylary görkezmek bolar. Bu alymlar öz gezeğinde köp sanly farmakognostlary ýetişdiripdirler.

1899-nji ýylda professor Warlihiň «Русские лекарственные растения» («Rus derman ösümlikleri») atly kitaby çapdan çykypdyr. Bu kitapda derman ösümlikleriň doly häsiýetnamasy bilen bir hatarda olaryň reňkli suratlary ýerleşdirilipdir.

Şweýsariýanyň Bern uniwersitetiniň professory, alym – farmakognost A.Çirhiň ylmy işleri dünýäde uly meşhurlyk gazanypdyr. Onuň derman ösümlikler barada üç tomndan ybarat kitaby lukmançylykda we dermançylykda amaly ähmiýete eýe bolupdyr.

G.Dragendorfyň şägirdi, Tartu uniwersitetiniň professory A.Ý.Tomingas derman ösümlikleriň himiki düzümini we filogenetiki baglanyşyklaryny öwrenmegiň üstünde işläpdir. Ol Estoniýada farmasewtiki ylymlaryň doktory we professor bolan ilkinji zenandyr we «Farmakoanatomy» atly kitabyň awtorydyr. A.Ý.Tomingasyň işlerini professor I.K.Tammeorg dowam edipdir.

I.Asenow we S.Nikolow (Bolgariýa) «Farmakognoziýa» (1988), H.Wagner (Germaniýa) «Pharmazeutische Biologik. Drogen und Inhaltsstoffe» (1994) dagylar farmakognoziýany ösdürmekde öz mynasyp goşantlaryny goşupdyrlar.

Dünýä belli alym zenan D.A.Murawýowa (1922–2008 ý.ý.) farmakognoziýanyň taryhynda öçmejek yz galdyrypdyr. 1949-njy ýylda ol «Demirgazyk Kawkazyň uly porrukly paporotnikleriniň farmakognostiki derňewi» atly ylmy işi boýunça kandidatlyk dissertasiýasyny goraýar. 1965-nji ýylda bolsa «Kawkaz florasynyň Senecio urugynyň görnüşleriniň farmakognostiki derňewi» atly ylmy işi boýunça doktorlyk dissertasiýasyny goraýar. 1966-njy ýylda oňa professor ylmy ady berildi.

D.A.Murawýowa Demirgazyk Kawkazyň, Orta Aziýanyň, Stawropol we Krasnodar ülkesiniň derman ösümlük gorlaryny öwrenmek üçin köp sanly ekspedisiýalar gurady.

D.A.Murawýowanyň ýolbaşçylygynda farmasewtiki ylymlarynyň 6 sany doktory we 54 sany kandidaty kemala geldi, olar häzirki wagtda dünýäniň dürli künjeklerinde farmakognoziýa ylmyny ösdürmek ugrunda zähmet çekýärler.

D.A.Murawýowa farmasewtiki institutlarynyň we fakultetleriniň talyplary üçin farmakognoziýa dersinden okuw kitabyňyň (1978, 1981, 1991, 2002), «Tropiki we subtropiki derman ösümlükler» atly okuw gollanmasynyň (1974, 1983),

«Kawkazyň dermanlyk florasyny», «Demirgazyk Osetiýanyň derman ösümlikleri» atly monografiýalaryň awtorydyr.

D.A.Murawýowanyň 350-den gowrak ylmy işleri çap edildi, ençeme farmakopeýa makalalar, görkezmeler we başga-da köp sanly çäklendiriji-tehniki resminamalar işlenip düzüldi.

1.3. Türkmenistanda farmakognoziýa ylmynyň ösüş taryhy

Türkmenistan Watanymyz iň gadymy adamlaryň ýaşan ýerleri hasaplanýar. Iň gadymy döwürde Orta Aziýanyň howasy has çygly bolup, daglardan akyp gelýän derýalar Hazar deňzine guýupdyr. Türkmenistanyň ýerlerinde köp sanly köller, süme tokaýlar döräpdir. Mundan 12-7 müň ýyl ozal Türkmenistanyň günortasynda gadymy adamlaryň oturymly ýeri bolan Jeýtun taryhda «Jeýtun medeniýeti» diýen at alypdyr. Jeýtun obasy Aşgabat şäherinden 30 km demirgazykda ýerleşip, ýurdu-myzyda ekerançylygyň iň gadymy mesgeni hasaplanýlar. Ol ýerde 200-240 adam töweregi ýaşap, olar bugdaý, arpa ekipdirler.

Balkanda we Hazar deňziniň kenarlarynda ýerleşen Dam-dam çeşme we Jebel gowaklary, Türkmenbaşy şäheriniň ýanyndaky Gaýly gowagy, Aşgabadynyň etegin-däki Bagyr obasynyň ýanyndaky Nusaý galasy, Ahalda ýerleşen Änew, Altyn-depe, Namazgadepe, Garadepe, Murgap derýasynyň ýakasynda ýerleşen Goňurdepe, Margiana, Erkgala we Gäwürgala ýaly ýerler Türkmenistanyň gadymy oturymly ýerleri bolupdyr.

Bu gadymy depeleriň öwrenilmegi amerikaly alym R.Pompelli tarapyndan 1904-nji ýylda Änew depelerinde gazuw-barlag işleriniň geçirilmegi bilen başlanýar. Ýurdu-myzyda ýerleşen Änew sebiti ak bugdaýyň mekany hasaplanýlar. Änewde tapylan bugdaýyň görnüşleriniň ak başly, sümmülli we däneli bolandygy üçin, halk ony ak bugdaý diýip atlandyrypdyr.

Häzirki Kaka etrabynda ýerleşen Garadepäniň ilaty ekerançylyk we maldarçylyk bilen meşgul bolupdyrlar. Olar hojalyk jaýlarynyň üstüni basyrmak üçin daglardan arça agajyny çekipdirler. B.e. önki III müňýyllykda бүрүнjiň öndürilmegi ekerançylygyň has hem ösmegine getiripdir. Süläniň, üzümüň ekerançylyga girizilmegi bilen bu ösümlikleriň dermanlyk häsiýetlerine üns berlip başlanypdyr.

Biziň parasatly ata-babalarymyz daş-töwereginde bitýän miweleri, ot-çöpleri, guşlaryň ýumurtgalaryny, haýwanlaryň etini, beýnisini, ýürek-bagyr ýaly aýry-aýry beden agzalaryny diňe bir iýmek bilen çäklenmän, olary derman hökmünde ulanyp başlapdyrlar. Ilkinji derman serişdeler haýwanlaryň ganyndan, ýagyndan, ownuk süňklerinden, hamyndan taýýarlanypdyr.

B.e.önki 247-nji ýylda dörän Parfiýa döwleti otparazçylyk dinini döwlet dini hökmünde kabul edipdir. Otparazçylygyň mukaddes kitaby bolan «Awestada» şol

döwürdäki dini, filosofiki garaýyşlar bilen bir hatarda lukmançylyga degişli köp maglumatlar jemlenipdir. Awestada sarymsak, nar, kinza, zagpyran, beýi, igde, ary baly, ýylanyň zäheri, haýwanlaryň ödi, ösümlük ýaglary barada, şeýle-de demlemeleriň, gaýnatmalaryň, çakylaryň, sakyzlaryň, ýagly erginleriň, ösümlük ýygymlarynyň, şerbetleriň taýýarlanylşy barada örän gyzykly maglumatlar bar.

Otparazlylar oda örän mukaddes garap, oňa çokunypdyrlar we otda gyzdyrylyp kabul edilen dermanyň täsiri has güýçli diýip hasaplapdyrlar.

Şol döwürlerde lukmançylyk işleri bilen, esasan, tebipler, porhanlar we mol-lalar meşgul bolupdyrlar. Olar dürli derman otlardan derman serişdeleri taýýarlap, köp keselleri bejeripdirler. Syçratgy, üzärlük, borjak, ýowşan, yşgyn, çomuç, buýan, gyzył burç, badam ýaly ösümlükler bilen bir hatarda tebipler ýumurtga, mummya, gurşun, zäk, duz ýaly önümleri ulanypdyrlar.

Hususan-da, «üzärligi tütetmek» ýa-da «gurşun guýmak» usullary halk arasynda şu günlere çenli öz ähmiýetini ýitirmän saklanyp gelýär.

Öňki asyrlaryň, gadymy döwürleriň dürli dillerde ýazylan çeşmelerinde türkmenler hakynda uly söýgi we hormat bilen gürrüň berilýär. Dünýä ylmy üçin meşhur bolan şahsyýetlerimiziň galdyran mirasynyň üstünde birnäçe ylmy derňewler geçirilýär, täze-täze açyşlar edilýär. Ylmyň haýsy pudagyna degişli bolaýsyn, şol ugurdan ýetişen türkmen alymyny hökman tapyp bolýar. Taryh, dil, edebiýat, ylahyýet, müneçimlik, matematika, tebipçilik we ş.m. ilkinji nobatda zerur bolan ylmlaryň ählisinden hem dünýä meşhur türkmen şahsyýetleri özleriniň ylmy garaýyşlarynyň hakykylygyny subut edip gidipdirler.

Ynsanyň ähli ylmlara, ähli eşrete, umuman alanyň-da, bagta ýetmegi, bagtyýar ýaşamagy üçin ilki bilen saglyk gerekdir. Beden sagdynlygy, akyl sagdynlygy we ruhy sagdynlygy bolmazdan, ynsan özüniň göz önüne getirýän we arzuw edýän bagtyna ýetip bilmez. Şonuň üçin ilki bilen lukmançylyk ylmyny ösdürmek zerurdygy örboýuna galypdyr.

Öz garaýyşyň, öz ýoluň bilen dünýä ylmynda yz goýmaklyk beýiklikden nyşandyr. Dünýä taryhynda öçmejek yz galdyran Ysmaýyl Gürgenli, Ibn Sina, Biruni ýaly meşhur alymlar ýaşap geçipdirler. XIII asyrdä Siriýada ýaşan, dünýäniň lukmançylyk ylmynda meşhurlyk gazanyp, taryhda öçmejek yz galdyranlaryň biri hem türkmen alymy Ymam Zehebidir.

Ymam Zehebiniň «Pygamber tebipçiligi» kitaby arap we häzirki zaman Günbatar lukmançylyk ylmynda iň ygtybarly işleriň biri hasaplanýar. Ymam Zehebiniň hakyky ady Muhammet Gaýmazdyr. Alymyň terjimehaly berilýän ýerde onuň türkmenligi şeýle beýan edilipdir: «ol hapyzlaryň ymamy, ussat, hakykatçy, barlag geçiriji, taryhçy, şyhyl-yslam Muhammet ibn Ahmet ibn Osman ibn Gaýmazdyr. Zehebi lakamy berlen Muhammediň asly türkmen bolup, ata-babalary Miýafarykyndandyr ... ».

Ymam Zehebi lakamy bilen tanalan Muhammet Gaýmaz 1264-nji ýylda Damask säherinde dogulýar we şol ýerde önüp-ösüp, ylym-bilim alýar. Ol şol ýerdä-

ki alymlardan ylmyň dürli pudagyna degişli köp zatlary öwrenýär. Ýaňy on sekiz ýaşyna ýeteninden soň bolsa, hadys ylmy bilen meşgullanyp başlaýar, ony tapmak, dogry ýa-da nädogrudygyny barlamak, bilmek, ol ýerde aýdylýan meselelere dogry düşünmek üçin jan edýär.

Öz döwrüniň beýik alymlary Ymam Zehebiniň akyl-paýhasynyň näderejede beýikligine gözi ýetse-de, şol ýaşyndan oňa hadys ylmyň eýgertjekdigine ynamandyrlar. Ymam Zehebi şol döwrüň uly alymlary bolan Hapyz ibn Asakyr, Hapyz Ýunini ýaly ussatlaryň elinde sapak alýar, Damaskda Omar ibn Kuwasyň, Ýusup Kamulliniň, Baalbek şäherinde Abdylhalyk ibn Ulwanyň, Müsürde Abrakuhynyň, ibn Dakyk Aýdyň we Dumýatynyň söhbetlerini diňleýär. Isgenderiýede Abdylhasan Gyrafynyň, Abu Hasan Sawwafyň, Mekgede Töwriziniň, Halapda Seňner Zeýniniň, Nablusda Ymat ibn Badranyň we beýlekileriň mejlisine gatnaşýar.

Ýokarda ady getirilen adamlar şol döwürlerde ylmyň dürli pudagynda ussatlyk derejesine ýeten şahsyýetler eken. Bu mejlislerde, söhbetlerde Ymam Zehebiniň köp zada düşünmek, akyl ýetirmek üçin jan edişi alymlaryň göwnünden turupdyr. Alymlar Zehebide aýratyn zehiniň jemlenendigine göz ýetiripdirler we bilýän zatlaryny ondan gizlemändirler. Şonuň üçin hem oňa şol döwrüň esasy ylymlary bolan tefsir we hadys, ynanç we hukuk, taryh ylymlaryny kemsiz öwrenmek başardypdyr. Ýöne ol bu ylymlaryň içinde iki sanysyna aýratyn gyzyklanyp, şol ugurlardan kämillige ýetipdir, hatda bu ugurda özüne ylym öwreden halypalaryndan hem ozdurypdyr. Ol hadys we taryh ylymlary eken.

Ymam Zehebiniň «Tezkire» («Ýatlama») kitabynda beýan edişine görä, ol birnäçe alymlardan sapak alypdyr, birnäçe usatlara şagirt bolupdyr. Kitapda şol döwrüň uly alymlarynyň birnäçesiniň ady getirilýär. Ymam Zehebi ýiti zehini we seýrek duşýan ýatkeşligi bilen tanalypdyr. Hapyz ibn Hajar atly belli alym: «Men ýatkeşlikde Zehebiniň derejesine ýetmek niýeti bilen Zemzem suwuny içdim» diýip ýatlar eken.

Her bir şahsyýete berilýän lakam onuň jemgyýetçilik durmuşyndaky özboluşly aýratynlygyna esaslanyp dakylapdyr. «Zehebi» diýmek «zeheb» – «altyn, gyzyl» diýen sözden gelip çykyp, ol «ylym, adamkärçilik, ýagny ähli babatda gyzyl ýaly, altyn ýaly adam» diýmekligi aňladýar. Bu bolsa öz gezeginde, Ymam Zehebiniň ilgünüň, halk köpçüliginiň ynamyny we talabyny ödändigini görkezýär.

Ymam Zehebiniň «Pygamber tebiçiligi» eseri milli lukmançylyk miraslaryna degişli örän seýrek eserleriň biridir.

Edil şeýle at bilen Ymam Ibn Kaýýumyň hem eseri bardyr, emma türkmen alymyň eseri Ibn Kaýýumyňkydan esasy üç zat bilen tapawutlanýar. Ilki bilen, türkmen alymyň eserinde getirilen hadyslaryň sany, soňra öňki öten hekimdir tebipleriň, sahabalaryň we olaryň yzyna eýerijileriň aýdan sözleriniň sany, şeýle hem kitapda getirilýän bölümleriň sany Ibn Kaýýumyňkydan köpdür.

Zehebiniň ýazmagyna görä, ol bu eserini esasy üç ugra bölüpdir.

1. Lukmançylygyň kadalary, onuň ylmy-nazary we amaly-tejribe taraplary hakynda;

2. Dermanlar we iýmitler hakynda;

3. Dertleriň bejerilişi hakynda.

Bu ugurlar hem öz içinde birnäçe bölümlere bölünip, olaryň her birisi hakynda giňişleýin durlup geçilipdir.

Alym özüniň her bir sözünü delillendirmek üçin köp halatda Muhammet pygamberiň hadysyna we Allanyň kitaby Gurhana salgylanypdyr. Bu eser Muhammet pygamberiň aýdan, öwreden we durmuşynda ulanan emleri, peýdalanan dermanlary dogrusyndadyr. Hut şonuň üçinem eseriň ady «Pygamber tebiçiligi» bolup galyndyr.

Onuň eserlerinde arap dilinde tebiçilige degişli ýazylyan beýleki eserlere mahsus häsiýet düş gelýär. Ol hem ilki bilen tebigatyň nämeden durýanlygy, onuň ynsan bedenine täsiri, häsiýetleriň, mizajlaryň (temperamentleriň) bölünişi ýaly zatlardyr. Zehebi tebigat hakynda durup geçip, onuň otdan, howadan, suwdan we toprakdan durýanlygy, bularyň ynsan bedeninde haýsydyr biriniň agdyklyk etmegi netijesinde, oňa mahsus mizajyň ýüze çykyanlygyny aýdýar. Her bir mizajyň döreýşi, ýüze çykyşy, olaryň haýsy keselleri özüne çekmäge, haýsylaryny bolsa yzyna serpikdirmäge ukyplydyklary, şeýle hem beden agzalary, ruhlar, tebigat, hereketler dogrusynda düşünje berilýär.

Bu kitap tebiçilik ugrundan ýetişen ýörite alym bolmasaňam, her bir ynsan we okyjy üçin gyzykly hem bähbitlidir. Çünki onda aýdylýan zatlar biziň halk tebiçiligi diýip göz önünde tutýan dermanlarymyza we emlerimize gabat gelýär. Kitapda iýmitleriň we içgileriň bedene edýän täsiri, beden hereketi we asudalygy, ruhy hereketi we asudalygy, oýalyk we uky ýaly zatlar hakynda her bir adamyň biläýmeli täsirli zatlary beýan edilipdir.

«Ynsanyň uka bolan mätäçligi onuň iýmite bolan mätäçligi ýalydyr. Uky ýadaw degnalaryň dynç alýan wagtydyr. Beýni durmuş külpetlerinden we kynçylyklardan ýaňa agras hala düşýär.

Şeýle ýagdaýda uky indi boljak zerurlyklary tertibe salýar, onuň durnuklylygyny we ähli zady kabul etmäge ukyplylygyny gaýtadan dikeldýär.

Eger-de ynsan ukyny göwnejaý almasa, ol akyl güýçleriniň ejizlemegine getirer, bedende ýadawlyk, beýnide we degnalarda dartgynlylyk ýüze çykar. Ukynyň dowamlylygy ynsanyň ýaşyna görädir, az wagtylyk çuňňur uky uzaga çekýän alasar-myk ukudan has peýdalydyr. Çünki uky näçe çuň boldugyça, beden şonça-da oňat dynç alýar. Goh-galmagal, güwwüldi bilen gurşalan uky bedene mynasyp rahatlygy bagyşlap bilmez».

Şunuň ýaly gyzykly, täsirli zatlary öz eserinde getirmek bilen, alym olar bilen baglanyşykly beýleki ugurlara hem degip geçýär. Kitapda getirilýän ähli emler diňe bir tebiçilik jähtinden däl-de, edep-terbiýe babatynda hem örän täsirlidir.

«Saglygyňy saklamak üçin ilki bilen ýmiti diňe aýygan wagtyň ýmelidigini unutma. Aýyganlygyň alamaty bolsa ys alyş duýgularynyň güýçlenip, agzyňda tüküligiň azalmagy, peşewiň reňkiniň üýtgemegi ýaly zatlardyr. Özüňde şeýle alamatlary duýanyňda iýip-içip bilersiň. Eger şol derejä ýetmänkäň doly iýip-içseň, onda dürli dertleriň döremegine sebäp bolup bilersiň.

Dürli-dümen ýmitleri peýdalanmak gylyk-häsiýetiňi, durkuňy üýtgeder. Aşa köp ýmedik ýagdaýyňda süýji zatlar has ähmiýetlidir. Gereginden az ýmäge endik etmeseň, ol keýpiňi, şöhbetiňi gaçyrar we ýaltalygy döreder. Turşy zatlary köp iýseň, garrylygy tizleşdirer. Süýji zatlara endik etseň keýpiňi göterer we bedeniňi gyzdýrar, güýç goşar, duzly zatlar bedeni guradar we arrykladar. Nahar iýeňde aşgazanyňy üçe bölmelidir: ýmit, suw we özüň üçin. Özüň üçin goýanyňy Hudaý nur bilen doldurar». Elbetde, bu ýerde alym ähli zady dini garaýyşlaryň üsti bilen çözmek isleýär.

Ymam Zehebi durmuşda bolup biläýjek dertleriň ýüze çykyşyny, ilkinji alamatlaryny, sebäplerini we dermanlaryny beýan edip gidipdir, özünden öňki dünýä belli tebipleriň aýdan sözlerini we emlerini kitabynda ýerleşdiripdir, öz garaýşy, düşünjesi bilen olary ösdüripdir.

Ymam Zehebiniň bu kitabyňyň ýene bir artykmaçlygy, ilki bilen ynsan saglygyny nädip goramalydygy hakynda, eger bu ýagdaýdan gijä galyp, eýýäm syrkawlan bolsa, ony nädip bejermelidigi ýa-da esli wagtdan bäri dowam edip gelýän dertden nädip üstün çykarmalydygy hakynda, onda-da şolary daş-töweregimizi gurşap alan tebigatyň we bu tebigatda bize elýeterli bolan zatlaryň kömegi bilen bejerip bolýandygy hakynda gürrüň berilýär.

Kitapda dermanlaryň düzüminiň esasy, olaryň ýasalyşynyň kadasy, dermanlary ulanmagyň düzgünleri, dertleriň bejerilişi ýaly bölümler ýerleşdirilipdir. Olaryň ählisi hem ýokarda ýatlap geçişimiz ýaly, ynandyryjy deliller, göwnējaý sözler, hadyslar, aýatlar, durmuşda bolýan wakalar bilen berkidilipdir. Iýip-içmekde, dürli ýaglary ulanmakda, jynsy gatnaşykda döräp bilýän keseller, ýüze çykan keselleriň bejerilişi hakynda hem giňden gürrüň berilýär. Soňra dermanlar hakynda aýdylýp, olaryň atlary arap elipbiý tertibinde ýerleşdirilipdir.

Kitabyň ahýrynda ruhy keselleriň, was-wasyň, göz-diliň, dogajadynyň bejerilişi, düşünde gorkup turýanlaryň, garabasmadan ýa-da ukusyzlykdan ejir çekýänleriň bejerilişi, ýagşy perzent edinmek üçin nämeleri nähili ýerine ýetirmelidigi, umuman alanymyzda, ynsan ömründe duşup biläýjek dertleriň ählisi hakynda aýdylýp geçilýär.

Ymam Zehebi özüniň bu kitabynda: «Bu dermanlaryň ählisi durmuşda tejribe edilip, synalyp görlendir. Olaryň ählisi Allanyň islegi bilen dogry netije berdi» diýip ýazýar. Ymam Zehebiniň bu eseri arap dilinde ýazylandyr.

Kitabyň golýazma nusgasy Müsüriň döwlet kitaphanasyndaky golýazmalaryň lukmançylyga degişli bölümünde 65-nji belgi bilen saklanylýar.

Biziň günlerimizde türkmen lukmanlarynyň kasamynda meşhur alym Muhammet Gaýmaz Türkmeniň adynyň aýdylmagy hem onuň lukmançylyk ylmynda uly goşant goşup, çäksiz hormata we sylaga mynasyp bolandygynyň subutnamasydyr.

Farmakognoziýany ösdürmekde milli türkmen alymy, lukman Seýit Ysmaýyl Gürgenliň (Jürjany) (1042–1137) ähmiýeti örän uludyr. Onuň bize miras galdyran «Tebibçiligiň ýan kitaby» atly eseri diňe bir kesel bejermek däl-de, eýsem, keselleriň önüni almakda hem ugur görkeziji gollanma bolup durýar.

Seýit Ysmaýyl Gürgenli bu kitapda sagdyn bolmak üçin köp sanly öwüt-ündewleri berýär, hususan-da, howa şertleriniň, ýyl passyllarynyň, ýaşalyan ýerleriň, geýimi dogry geýinmekligiň, uky we oýalygynyň, beden hereketleriniň, iýmitlenmegiň düzgünleriniň, suw we içgileriň adam bedenine edýän täsirleri barada jikme-jik durup geçýär. Şeýle-de ol üzüm we hurma, badyýan, garauk, turp, sogan, üzärlük, çerbiýe, çopantelpök, dynaklyja, göýül, nar, şugundyr, ösümlik şireleri we ösümlik ýaglary - badam, pisse, künji, zeýtun, bägül ýaglary barada örän gyzykly maglumatlary beripdir.

Seýit Ysmaýyl Gürgenli özüniň belli «Horezm şasynyň genji-hazynasy» diýen işinde arassalanan hoz maňzyny zäherlenmekden ýeten zyýanlara garşy iýmit görnüşinde ulanmaklygy maslahat berýär. Mundan başga-da hoz şiresiniň difteriýa keseline peýdalydygyny beýan edýär.

M. O. Garryýew

XIX – XX asyrlarda ýurdumyzda ösýän derman ösümikler düýpli öwrenilip başlanýar. Bu ugurda daşary ýurt we rus alymlary D.A.Morozow, A.A.Dylewskiý, P.S.Pallas, J.J.Kireýewskiý, A.I.Şrenk, N.A.Montewerde, W.J.Lipskiý, Jogan Siwers, G.S.Karelin, W.A.Goworuhina, W.J.Massalskiý, N.A.Sewerzew, E.A.Ewersman, G.I.Radde, O.Kunse, A.Leman, P.P.Semýenow, J.G.Borşow, P.S.Massagetow, A.P.Fedçenko, E.Eýhwald, N.W.Sorokin, S.I.Koržinskiý, A.E.Regel, W.L.Komarow, O.Enden, I.Krauze, B.I.Litwinow, O.Paulsen, A.I.Mihelson, L.A.Berýezin, G.Kapýu, E.G.Çernýakowskaýa, A.Şahnazarow, G.Dragendorf, G.K.Kreýer, M.G.Popow, W.A.Dubýanskiý, A.Ý.Kokin, W.I.Nilow, A.F.Gammerman, N.A.Sinelnikow W.A.Wyşenskiý, W.I.Kuşelewskiý, S.N.Kudrýaşow, N.W.Androsow, R.P.Urinson we başga-

da köp sanly alymlar biziň ýurdumyzyň dürli sebitlerine ekspedisiýalar gurap, derman ösümlikleri öwrenmek bilen bir hatarda olaryň täze-täze görnüşlerini ýüze çykarypdyrlar.

Ýurdumyzyň derman ösümliklerini doly we çuňňur öwrenmekde türkmen alymlary M.O.Garryýew, A.Aşyrowa, B.B.Kerbabaýew, K.Amanmyradow, M.G.Goşaýew, N.O.Orazmuhammedowa, P.K.Deňliýew, G.M.Muhamedow, H.Allaýarow, B.Çommadow, A.S.Ataýewa, G.M.Orazmyradow, K.Meredow dagylar uly goşant goşupdyrlar.

Görnükli alym-farmakognost, akademik M.O. Garryýewyň Türkmenistanda farmakognoziýanyň ylym hökmünde kemala gelmeginde bitiren işleri aýratyn bel-lenilmäge mynasypdyr. Ol ýurdumyzyň derman ösümliklerini – türkmen arçasyny, türkmen, balhan we köpetdag ýowşanyny, narpyzyň 9 görnüşini, aždardaotuny, ysly selmäni, keýikotuny, tilkidermany, adaty ýolgutlyny, dardary, porsukerti, gamagyň dürli görnüşlerini, bereskletiň dürli görnüşlerini we başga-da köpsanly derman ösümlikleri himiki we farmakologiki taýdan öwrenip, olaryň önümlerini derman-çylyk we lukmançylyk amalyňa ornaşdyrmak ugrunda ylmy işleri geçiripdir. Bu işleriň netijeleri 180 sany ylmy makalalarda, 6 sany monografiýalarda jemlenipdir.

1989–1991-nji ýyllarda ol Türkmen döwlet lukmançylyk institutynyň farma-sewtiki himiýa we farmakognoziýa kafedrasynyň müdiri bolup işleýär. Şol döwür-de ol farmasewtiki fakultetiniň talyplaryna farmakognoziýa dersinden beýan sapak-laryny alyp barýar.

M.O.Garryýew köp alymlaryň ylmy halypasydyr.

Derman ösümlikleri has düýpli öwrenmek maksady bilen 2001-nji ýylda Türkmen döwlet lukmançylyk institutynda derman ösümliklerini öwrenýän ýöri-te «Türkmenistanyň derman ösümlikleri» dersi girizilýär. Häzirki wagtda bu ders Türkmenistanyň döwlet lukmançylyk uniwersitetiniň ähli fakultetleriniň okuw meýilnamalaryna girizildi we ýurdumyzda ösýän derman ösümlikler barada talyp-lara döwrebap bilim berilýär.

Okuw dersiniň ýokary derejede özleşdirilmeginde hormatly Prezidentimiziň «Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri» atly ylmy-ensiklopediki işi aýratyn bel-lenilmäge mynasypdyr. Häzirki wagtda bu ylmy işiň baş kitaby çap edildi we olar ähli lukmançylyk hem-de dermançylyk ulgamynyň hünärmenleriniň, geljekde sag-lyk ulgamynda zähmet çekjek talyplaryň ýan kitabyna öwrüldi.

